

24. Щекочихин Ю.П. Рабы ГБ. XX век. Религия предательства. – Самара: Издательский дом «Федоров», 1999. – С. 122.
25. Там само. – С. 127.
26. Щекочихин Ю. «Я – стукач, мой псевдоним – «Корчагин» // Литер. газета. – 1991. – № 7. – С. 8.
27. Королёв Сергей. Донос в России // Дружба народов. – 1995. – № 2. – С. 146.
28. Щербатых Ю.В. Искусство обмана. Популярная энциклопедия. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – С. 303-304.
29. Война анонимок // Сегодня. – 2012. – 8 лютого.

УДК 340.13+94(477)«1919–1959»

Соловей Д. Ю.,
здобувач кафедри історії держави та права
Національної академії внутрішніх справ

ІСТОРИОГРАФІЯ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ УСРР (УРСР) У 1919–1959 РР.

У статті висвітлюється історіографія розвитку законодавства про кримінальну відповідальність у 1919–1959 рр. УСРР (УРСР). Наводяться базові праці науковців радянського періоду, українських вчених та зарубіжних дослідників сучасності, які досліджували формування та розвиток інститутів кримінального права, враховуючи різні вектори кримінально-правової політики. На підставі аналізу цих праць здійснюється їх систематизація і поділ на групи.

Ключові слова: історіографія розвитку законодавства про кримінальну відповідальність, кодифікація, Кримінальний кодекс, злочин, покарання.

В статье раскрывается историография развития законодательства об уголовной ответственности в 1919–1959 гг. УССР. Анализируются базовые труды ученых советского периода, украинских ученых и зарубежных исследователей современности, которые освещали формирование и развитие

інститутів уголовного права, учитывая разные векторы уголовно-правовой политики. На основании анализа этих работ осуществляется их систематизация и разделение на группы.

Ключевые слова: историография законодательства об уголовной ответственности, кодификация, Уголовный кодекс, преступление, наказание.

The article discusses the historiography of the development of the legislation on criminal liability in 1919-1959, the Ukrainian SSR (USSR). Shows the basic writings of scholars of the Soviet period, Ukrainian scientists and foreign researchers of modern times, covering the formation and development of the institutions of criminal law, given the different vectors of penal policy. Based on the analysis of these works is their classification and division into groups.

Keywords: historiography of the development of the legislation on criminal responsibility, codification of the criminal code, the doctrine of crime and punishment.

Постановка проблеми. Дослідження історіографії розвитку радянського законодавства про кримінальну відповідальність у 1919–1959 рр. УСРР (УРСР) є доволі актуальним з наукової, правозастосовної та нормотворчої діяльності. Адже, як свідчить історичний досвід, формування кримінально-правових положень у значній мірі залежить від доктринального підходу.

Аналіз дослідження даної проблеми. Розглядувана проблематика висвітлювалася вченими юристами та істориками минулого і сучасності, такими як: Ю. А. Агафонов, І. Й. Бойко, А. А. Герцензон, В. К. Гришук, М. І. Колос, Н. С. Таганцев, П. Л. Фріс, П. П. Михайленко, А. А. Піонтковський та ін. Водночас низка питань стосовно цієї проблематики залишається поза увагою.

Метою публікації є висвітлення історіографії розвитку законодавства про кримінальну відповідальність у 1919–1959 рр. УСРР (УРСР) на підставі аналізу базових праць науковців, систематизація і поділ їх на групи.

Виклад основного матеріалу. У 20-х рр. ХХ ст. видаються перші праці, які стосувалися аналізу радянського кримінального законодавства в умовах нової марксистсько-ленінської кримінально-правової доктрини. Так, з 1925 р. публікуються перші базові підручники та монографії з радянського кримінального права, таких російських авторів як: М. Н. Гернет [7], А. Я. Естрін [37], А. А. Піонтовський [23] та ін. Важливе значення для дослідження мали позиції посадових осіб, представників радянської влади, які в значній мірі визначали спрямування та практичну реалізацію кримінально-правової політики, а саме: Н. В. Криленко, Д. І. Курський, А. Я. Вишинський та ін. У своїх офіційних виступах вони акцентували увагу на необхідності класового підходу до каральної політики пролетарської держави і її реалізації. Починаючи із середини 1920-х рр. окремими виданнями публікуються збірники постанов кримінально-касаційної колегії Верховного Суду РРФСР.

У працях вказаних авторів через призму соціально-політичної ситуації в країні розглядалися принципи радянського кримінального права, яке формувалося в межах революційної законності. Істотний внесок у розвиток науки кримінального права в Україні у цей час зробив професор Одеського університету Е.Я. Немировський [21], системно обґрунтувавши вчення антропологічної, соціологічної і класичної кримінально-правових шкіл. Здійснив аналіз найбільш поширених теорій покарання.

У працях перелічених авторів через призму соціально-політичної ситуації в країні розглядалися принципи радянського кримінального права, яке формувалося в межах революційної законності.

Однак у 20-х рр. ХХ ст. в Україні не проводилася системна науково-дослідна діяльність в галузі кримінального права. Причиною такого стану в організації наукових, зокрема кримінально-правових досліджень в УСРР був розвал попередньої держави – Російської імперії, що зумовило революційну ситуацію, ускладнену довготривалою громадянською війною; відтік за кордон або знищення наукової еліти, представники якої більшовицьким політичним режимом

оголошувалися буржуазною, а тому антагоністичною трудовим пролетарським масам; ліквідація в університетах наукових правових центрів, якими були юридичні факультети, що були закриті й розформовані по інших навчальних закладах; відсутність державного замовлення на юристів-науковців і як наслідок фінансування такої діяльності; низький рівень розвитку виробничо-економічних відносин і нерозуміння політичним керівництвом держави значення юридичних кадрів і правової науки у розбудові державності. Ці та інші фактори впливали на наукове забезпечення процесу на розвиток кримінально-правової доктрини в Україні в означений період і не сприяло розвитку ефективної законотворчості та правозастосовної діяльності.

У 30-х роках ХХ ст. відбувається систематизація нормативних актів у збірники документів і матеріалів [24], також з'явилися роботи, в яких аналізувалися інститути Особливої частини Кримінального кодексу, це: “Уголовное право. Особенная часть” К. І. Солнцева [26], “Уголовное право. Особенная часть: Должностные и хозяйственные преступления” А. Н. Трайніна (1938 р.) [31].

У 1941–1943 рр. в Україні фактично було припинено всю наукову діяльність. Після закінчення Другої світової війни відбувається активізація досліджень розвитку законодавства про кримінальну відповідальність переважно в загальносоюзному масштабі з використанням документів центральних архівів країни, що яскраво проявляється у 40–50-х рр. ХХ ст. Оскільки науковці мали обмежений доступ до архівних матеріалів, їхні праці стосувалися лише тематики, яка схвалювалася владою. Як наслідок, з'являється низка праць, у яких проводиться аналіз джерел кримінального законодавства, розкриваються питання формування інститутів кримінального права. До них відносяться роботи: Ш. С. Грінгауза “К вопросу об уголовном праве и правотворчествомасс в 1917 и 1918 гг.” (1940 р.) [9], А. А. Герцензона “История советского уголовного права (1917–1947)” (1948 р.) [15]. На рівні монографій окремі питання розвитку та застосування законодавства про кримінальну відповідальність розкриваються в працях: Б. С. Утевського “Уголовное право” (1949 р.) [33], В. Д. Меньшагіна

“Применение наказания по советскому уголовному праву” (1958 р.) [19] та ін.

У 1944–1960 рр. проводиться атестаційна діяльність із підготовки вчених-криміналістів в Україні. Так, у Львівському державному університеті імені Івана Франка захистили дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук М. Б. Фішман – «Борьба с абортom по советскому уголовному праву» (1950 р.), Ф. І. Раніш – «Условное осуждение по советскому уголовному праву» (1951 р.). У цей же період у Харківському юридичному інституті захистили кандидатські дисертації Я. М. Брайнін – «Аналогія і розширювальне тлумачення в іноземному і радянському кримінальному праві» (1947 р.), Н. Ф. Яшинова – «Вопросы назначения наказаний по совокупности преступлений по советскому уголовному праву» (1951 р.) [16, с. 249].

Значний вклад у розвиток кримінального законодавства зробила наукова школа при Київському державному університеті імені Тараса Шевченка. На кримінально-правову тематику одним з перших у післявоєнний період захистили кандидатські дисертації П. С. Матишевський – «Ответственность за хищение социалистической собственности», Ю. О. Фролов «Принцип индивидуализации наказания по советскому уголовному праву» (1954 р.) [16, с. 249].

Одним із перших джерелознавчих російських досліджень цієї проблематики була колективна праця за редакцією професора І. Т. Голякова “Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР. 1917–1952 гг.” (1953) [24] та праця “Борьба с преступностью в Украинской ССР” (книга в 2-х т.) за редакцією українського вченого-криміналіста П. П. Михайленка (1967 р.) [2; 3].

Історіографія розвитку законодавства про кримінальну відповідальність, починаючи з 60-х років ХХ ст. і до розпаду СРСР переважно стосувалася аналізу кримінально-правових норм КК 1961 р. Необхідно зазначити, що в радянській історіографії 20–80-х рр. ХХ ст. тема систематичного посилення кримінальної репресії не могла стати об’єктом наукового дослідження, адже це суперечило ідеології правлячої

комуністичної партії. У цей час вийшла низка робіт про причини й сутність сталінізму: В. М. Даниленка, Г. В. Касьянова, С. В. Кульчицького “Сталінізм на Україні 20–30-ті роки” та С. В. Кульчицького “Між двома війнами (1921–1939 рр.)”. Досліджуючи процес становлення тоталітарної системи в 1930-х роках, автори зробили висновок, що репресії були необхідним елементом функціонування радянської влади в умовах багатонаціональної держави.

Перші праці, в яких йшлося про застосування КК як владного засобу кримінальної репресії проти населення у ході реалізації політичного курсу влади в означений період, з'явилися у вітчизняній історіографії у 80–90-х рр. ХХ ст. Після розпаду СРСР висвітлення еволюції та розвитку законодавства про кримінальну відповідальність означеного періоду, здійснювалися в окремих напрямках як російськими так і українськими вченими. Серед російських представників вагомий внесок в розкриття цієї проблематики зробила професор Н. Ф. Кузнецова, яка видала низку праць, зокрема “Курс кримінального права” (в п'яти томах) (2002) [17], а також Н. С. Таганцев “Русское уголовное право” (в 2-х) (2001 р.) [28]. Заслуговує на увагу збірник правових актів “История развития уголовного законодательства Советского государства (1917–1991 гг.)”, укладачем якої є Ю. А. Агафонов [1].

Вважаємо за необхідне в окрему групу виділити праці російських та українських дослідників, які займалися науковою розробкою питань радянської кодифікації кримінального законодавства УСРР 1922 р. та 1927 р., а саме: Ю. А. Агафонов [1], А. А. Герцензон [8], Ж. О. Дзейко [12], М. І. Колос [16], П. П. Михайленко [20], А. А. Сулейманов [27], І. Б. Усенко [32], Г. В. Швеков [36] та ін. До сучасних видатних російських дослідників цієї проблематики необхідно віднести таких науковців як: А. В. Брілліантов [4], М. Р. Детков [11]. При цьому більшість праць зазначених авторів присвячено окремим аспектам досліджуваної теми: сутності покарання, його мети, механізму виправного впливу на засуджених. Заслуговує на увагу праця Г. М. Іванової “История ГУЛАГа. 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты” (2006 р.) [13], у якій висвітлюються аспекти репресивної

політики радянської влади, акцентуючи увагу на тому, що елементом цієї політики було й законодавство про кримінальну відповідальність.

Етапи становлення та розвитку українського законодавства про кримінальну відповідальність висвітлюються в українських підручниках та посібниках П. Л. Фріса “Кримінальне право України. Загальна частина” (2009 р.) [34], І. Я. Терлюка “Огляд історії кримінального права України” (2007 р.) [29]. У монографічних працях Ю. І. Шаповала, В. М. Нікольського, С. І. Білоконя відтворюється процес застосування кримінально-правових норм у 20–30-х рр. ХХ ст. органами ДПУ, НКВС, діяльність яких спрямовувалася на здійснення політичного курсу радянської влади.

Аналіз політичних рішень, які зумовлювали трансформацію кримінального законодавства у 20–30-х рр. ХХ ст. здійснювався на підставі таких збірників документів і матеріалів як: “Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание” (в 5-ти т.), над яким працював російський історик В. П. Данілов та співупорядники Р. Маннінг і Л. Віола [30]; “Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939” (в 4-х т.) за редакцією В. П. Данілова та А. Береловича [25] та ін.

Важливі історично-правові дослідження періоду незалежності, які стосуються окремих аспектів теми дисертації провели українські дослідники: О. В. Волох [4], Т. В. Вронська [5], В. К. Гришук [9], В. К. Матвійчук [16], В. Т. Окіпнюк [20], О. М. Шармар [29]. Основна увага цих науковців акцентувалася на висвітленні положень кримінального законодавства означеного періоду, в тому числі і тих, які свідчили про його надмірно репресивний характер, починаючи з 1919 р. до кінця 30-х рр. ХХ ст.

Висновки. На підставі аналізу цих праць можна виокремити такі групи досліджень: перша група – напрацювання радянського періоду; друга – охоплює праці вітчизняних авторів за часів незалежної України; третя – включає видання зарубіжних вчених, значний обсяг яких складають праці російських науковців. Сучасна історіографія, на відміну від радянського часу, за відсутності цензури має в

своєму розпорядженні достатній фактологічний матеріал та широкий доступ до документів.

Література:

1. Агафонов Ю. А. Историческое развитие уголовного права в России / Ю. А. Агафонов, И. В. Упоров : [учебн. пособие]. – Краснодар : Краснодарский юрид. ин-т МВД России, 2001. – 117 с.
2. Борьба с преступностью в Украинской ССР : сб. док. : в 2 т. / [авт. очерка и сост. проф. П. П. Михайленко]. – К. : КВШМООП УССР, 1967. – Т. 2 : 1926–1967 гг. – 1967. – 952 с.
3. Борьба с преступностью в Украинской ССР : сб. док. : в 2 т. / [авт. очерка и сост. проф. П. П. Михайленко]. – К. : КВШМООП УССР, 1966. – Т. 1 : 1917–1925 гг. – 1966. – 832 с.
4. Бриллиантов А. В. Эволюция дифференциации наказания в докодифицированном советском уголовном законодательстве и первых уголовных кодексах / А. В. Бриллиантов // История органов внутренних дел России. Вып. 3. Сборник научных трудов. – М.: ВНИИМВД РФ, 2000. – С. 174–180.
5. Волох О. В. Історія кримінально-правової боротьби з посяганнями на власність в Україні (1917–1927 роки) : дис. ... канд. юрид. наук : спец.: 12.00.01 / Волох Олена Василівна. – К., 2002. – 206 с.
6. Вронська Т. В. Відповідальність за державні злочини у проектах Кримінального кодексу СРСР (1946–1949 рр.) / Т. В. Вронська, О. С. Лисенко, Р. Л. Чорний // Український історичний журнал. – 2012. – №1. – С. 120–134.
7. Гернет М. Н. Имущественные преступления: текст и комментарий ст.ст. 180-195 Уголовного кодекса. Текст. / М. Н. Гернет. – М. : Право и жизнь, 1925. – 42 с.
8. Герцензон А. А. Из истории создания первого советского Уголовного кодекса / А. А. Герцензон // Советское государство и право. – 1967. – № 3. – С. 92–96.
9. Грингауз Ш. К. вопросу об уголовном праве и правотворчестве масс в 1917 и 1918 гг. // Ш. Грингауз // Советское государство и право. – 1940. – № 3. – С. 80–91.
10. Грищук В. К. История кодификации законодательства развитого социализма (на материалах Украинской ССР) : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». – К., 1985. – 20 с.
11. Детков М. Г. Становление и развитие системы уголовных наказаний и их исполнение в отношении несовершеннолетних:

исторический аспект / М. Г. Детков. – Вологда : ВИПЭ Минюста России, 2001. – 26 с.

12. Дзейко Ж. О. Особливості становлення вітчизняної законодавчої техніки у радянський період в контексті кодифікації законодавства 1920-х років / Ж. О. Дзейко // Наше право. – 2014. – № 3. – С. 13–21.

13. Иванова Г. М. Гулаг в системе тоталитарного государства / Г. М. Иванова. – М. : МОНФ, 1997. – 288 с.

14. История развития уголовного законодательства Советского государства : сб. правовых актов 1917–1991 гг. [сост. Ю. А. Агафонов и др.]. – Краснодар : Краснодарский юридический институт МВД России, 2000. – 298 с.

15. История советского уголовного права (1917–1947) / [А. А. Герцензон, Ш. С. Грингауз, Н. Д. Дурманов, М. М. Исаев и др.]. – М. : Юрид. изд-во Министерства юстиции СССР, 1948. – 466 с.

16. Колос М. І. Кримінальне право в Україні (X – початок ХХІ століття) : монографія : у 2 томах. Т. 1. Освіта, наука, законодавство / М. І. Колос; Нац. ун-т «Остроз. акад.». – К. : Острог, 2014. – 448 с.

17. Курс уголовного права. Общая часть. Т. 1 : Учение о преступлении [Электронный ресурс] : [учеб. для вузов] / под ред. доктора юрид. наук, проф. Н. Ф. Кузнецовой и канд. юрид. наук, доцента И. М. Тяжковой. – М. : Зерцало-М, 2002. – [Электронный ресурс] / Режим доступа : <http://yport.inf.ua/snoski21660.html>.

18. Матвійчук В. К. Історія розвитку кримінального законодавства стосовно злочинів проти основ національної безпеки / В. К. Матвійчук // Юридична наука. – 2011. – №3. – С. 139 – 151.

19. Меньшагин В. Д. Применение наказания по советскому уголовному праву / В. Д. Меньшагин, Н. Д. Дурманов. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1958. – 313 с.

20. Михайленко П. П. Нариси з історії кримінального законодавства Української РСР. Ч. 1 / П. П. Михайленко. – К. : АН УРСР, 1959. – 436 с.

21. Немировский Е. Я. Советское уголовное право : пособие к изучению науки уголовного права и действующего Уголовного кодекса СССР. Часть общая и особенная. – Одесса, 1924. – 292 с.

22. Окіпнюк В. Т. Державне політичне управління УСРР (1922–1934 рр.): історико-юридичний аналіз : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. Т. Окіпнюк. – К., 2001. – 259 с.

23. Пионтковский А. А. Уголовное право РСФСР : Часть общая / А. А. Пионтковский – М. : Госиздат, 1925. – 238 с.

24. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР. 1917–1952 гг. / под ред. проф. И. Т. Голякова. – М. : Госюриздат, 1953. – 463 с.

25. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4-х т. / [под ред. Береловича А., Данилова В.]. – М. : РОССПЭН, 2000. Т. 1. : 1918–1922. – 2000. – 864 с.

26. Солнцев К. И. Уголовное право. Особенная часть / К. И. Солнцев // Воинские преступления. – М. : Юридическое издательство НКЮ СССР, 1938. – 72 с.

27. Сулейманов А. А. Первый уголовный кодекс РСФСР : концептуальные основы и общая характеристика / дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / А. А. Сулейманов. – Ульяновск, 2006 – 194 с.

28. Таганцев Н. С. Русское уголовное право / Н. С. Таганцев (В 2 т.) Т. 1. – Тула: Автограф, 2001. – 800 с.

29. Терлюк І. Я. Огляд історії кримінального права України / І. Я. Терлюк : навч. посібн. – Львів : Ліга-Прес, 2007. – 90 с.

30. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание: 1927–1939 : Документы и материалы : В 5 т. / [Данилов В. и др. (ред.)]. – М. : “Российская политическая энциклопедия”, 1999. Т. 1 (май 1927 – ноябрь 1929). – 1999. – 880 с.

31. Трайнин А. Уголовное право. Особенная часть: Должностные и хозяйственные преступления [Текст] / А. Трайнин; Всесоюзный ин-т юридических наук. – М. : ЮриздатНКЮ СССР, 1938. – 136 с.

32. Усенко И. Б. Первая кодификация законодательства Украинской ССР / И. Б. Усенко. – К. : Наукова думка, 1989. – 120 с.

33. Утевский Б. С. Общее учение о должностных преступлениях [Текст] / Б. С. Утевский; Всесоюзный ин-т юрид. наук Министерства юстиции СССР. – М. : Юридическое изд-во Министерства юстиции СССР, 1948. – 440 с.

34. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина [підручник для студентів вищих навчальних закладів. 2-е видання, доповнене і перероблене] / П. Л. Фріс. – К. : Атіка, 2009. – 152 с.

35. Шармар О. М. Виникнення та розвиток законодавства України про кримінальну відповідальність / О. М. Шармар, В. В. Бабаніна // Митна справа. – 2012. – № 1. – С. 82–89.

36. Швеков Г. В. Первый советский уголовный кодекс. / Г. В. Швеков. – М. : Высшая школа, 1970. – 208 с.

37. Эстрин А. Должностные преступления [Текст] / А. Эстрин. – М. : Юридическое издательство НКЮ РСФСР, 1928. – 108 с.